

पृष्ठभूमि:

मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धन सम्बन्धी आफ्नो भूमिका तथा कार्यहरूको परिणामस्वरूप मानव अधिकार रक्षकहरूले विभिन्न किसिमका जोखिम र चुनौतीहरूको सामना गर्नु परिरहेको छ । साथै मानव अधिकार रक्षक भएकै कारण उनीहरूले आफ्ना अधिकांश स्वतन्त्र र भयमुक्त तवरले उपयोग गर्न सकिरहेका छैनन् । यस बाहेक मानव अधिकार रक्षकको सम्मान, पहिचान र मान्यताका लागि राज्यस्तरबाट प्रभावकारी पहलहरू हुन सकेका छैनन् । नेपाल कतिपय मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको पक्ष राष्ट्रभई मानव अधिकार सम्बन्धी विभिन्न घोषणाहरूको कार्यान्वयन गर्ने दायित्व भए पनि सोको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको छैन ।

मानव अधिकार सम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको पक्षराष्ट्र भएका कारण तिनको कार्यान्वयन गर्ने दायित्व समेत नेपालको भए तापनि, त्यस्ता दायित्वको प्रभावकारी परिपालना हुन सकेको छैन ।

मानव अधिकार रक्षकहरूको सुरक्षा, अधिकारहरूको संरक्षण, पहिचान र मान्यताका सम्बन्धमा सरकारले ठोस र प्रभावकारी कार्यहरू गर्नुपर्ने आवश्यकता विभिन्न अध्ययन तथा अनुगमनहरूले समेत देखाएको हुदा मानव अधिकार रक्षकहरूले भोग्नु परेका आर्थिक, सामाजिक तथा भौतिक लगायतका समस्याहरूको दीर्घकालीन समाधान गर्नका लागि राष्ट्रिय कानून र त्यस अनुरूपको संयन्त्र समेतको आवश्यकता बोध भएकोछ । यसै सन्दर्भमा मानव अधिकार रक्षकहरूको सुरक्षाका लागि नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयले निर्देशिका जारी गरेको भए तापनि निर्देशिका पर्याप्त र प्रभावकारी देखिएकोछैन ।

मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा र संरक्षण सम्बन्धी राष्ट्रिय कानूनको आवश्यकताका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले विभिन्न जिल्लाका मानव अधिकार रक्षकहरूसँग छलफल समेत गरेका थियो । साथै, यसै विषयमा केन्द्रित रही आयोगले २०७८ फागुन २० र २१ गते मानव अधिकार रक्षक प्रादेशिक सम्मेलनहरू पनि आयोजना गरेको थियो । यसै सन्दर्भमा आयोगले विभिन्न ५५० जना मानव अधिकार रक्षकहरूसँग प्रश्नावलीका माध्यमबाट उनीहरूको अवस्था, समस्या, चुनौती र समाधानका सम्भावित उपायहरूको विषयमा खोजी गरेको थियो । यसै वर्ष २०७९ असार ९ र १० गते आयोजना गरिएको मानव अधिकार रक्षक राष्ट्रिय सम्मेलनबाट प्राप्त सुझावहरूलाई पनि यसमा समेटने प्रयास गरिएको छ ।

आयोगले विभिन्न समयमा गरेका अनुगमन तथा अध्ययनबाट मानव अधिकार रक्षकहरूको सुरक्षा र संरक्षणका लागि राष्ट्रिय कानून र त्यस अनुरूपको प्रभावकारी संयन्त्रको आवश्यकता रहेको भन्ने निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

उल्लिखित पृष्ठभूमिमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी ऐनको प्रारम्भिक मस्यौदा तयार गरी छलफलमा ल्याउने जमर्को गरेको छ । यस मस्यौदा उपर सरोकारवाला मानव अधिकार रक्षकहरू लगायत सबैको रचनात्मक सुझावको अपेक्षा समेत आयोगले गरेको छ ।

असार, २०७९

मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी सार्वजनिक छलफलका लागि तयार पारिएको कानूनी ढाँचाको मस्यौदा
(प्रस्तावित)

प्रस्तावना :

सङ्गठित तथा असङ्गठित क्षेत्रका विभिन्न विषयगत र भौगोलिक क्षेत्रमा कार्यरत मानव अधिकार रक्षकहरूको पहिचान गरी अभिलेख गर्न, उनीहरूलाई अभि उर्जाशील र व्यवसायिक बनाउदै सबै प्रकारका विभेदबाट संरक्षण गरी रक्षकहरूको काम कारवाहीलाई अभि मार्यादित बनाउदै लैजान;
मानव अधिकार रक्षकहरूले भोगनुपर्ने जोखिमको न्यूनीकरण गर्दै उनीहरू उपर हुनसक्ने धम्की, दुर्व्यवहार, भौतिक तथा अन्य प्रकृतिका आक्रमणमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनी कारवाही गर्न र जोखिममा परेका मानव अधिकार रक्षक वा निजका परिवारका सदस्य तथा आवद्ध संस्थालाई सुरक्षा प्रदान गरी पीडित मानव अधिकार रक्षक वा निजको परिवारका सदस्यलाई उद्धार र क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन;
नेपाल पक्षराष्ट्र भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि-सम्झौताहरूले सिर्जना गरेको राष्ट्रिय दायित्व अनुरूप विभिन्न समयमा आयोजना गरिएका प्रादेशिक र राष्ट्रिय सम्मेलनहरूबाट प्राप्त अभिमतलाई स्मरण गर्दै मानव अधिकार रक्षकहरूको सुरक्षा तथा संरक्षण सम्बन्धमा कानूनी प्रबन्ध गर्न वाञ्छनीय भएकोले सङ्घीय संसदले यो..... बनाएको छ ।

परिच्छेद-१
प्रारम्भिक

१. सङ्क्षिप्त नाम र प्रारम्भ :

(१) यो ऐनको नाम “ मानव अधिकार रक्षक (सुरक्षा र संरक्षण सम्बन्धी) ऐन” रहेको छ ।

(२) यो प्रारम्भ हुनेछ ।

२. परिभाषा :

विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा यस ऐनमा,-

- (क) “मानव अधिकार रक्षक” भन्नाले व्यक्तिगत वा सामूहिक वा संस्थागत रूपमा मानव अधिकारको संरक्षण वा संवर्द्धन वा अनुसन्धानको क्षेत्रमा क्रियाशील व्यक्ति सम्भन्नु छ । सो शब्दावलीले मानव अधिकार सम्बन्धी विषयमा क्रियाशील अध्ययनकर्ता तथा अध्यापकहरू (अन्य पेशागत राख्नु पर्छ कि पर्दैन) , मानव अधिकारको क्षेत्रमा संस्थागत आवद्धता भएका व्यक्तिहरू, मानव अधिकारकर्मीहरू र स्वक्रियाशील व्यक्तिहरू समेतलाई जनाउछ ।

- (ख) “महिला मानव अधिकार रक्षक” भन्नाले व्यक्तिगत वा सामूहिक वा संस्थागत रूपमा मानव अधिकारको संरक्षण वा संवर्द्धन वा अनुसन्धानको क्षेत्रमा क्रियाशील महिला सम्भन्नु पर्छ । सो शब्दावलीले मानव अधिकार सम्बन्धी विषयमा क्रियाशील महिला अध्ययनकर्ता तथा अध्यापकहरु, मानव अधिकारको क्षेत्रमा संस्थागत आवद्धता भएका महिलाहरु, महिला मानव अधिकारकर्मीहरु, स्वक्रियाशील महिलाहरु महिला अधिकार र लैंगिक समानता सम्बन्धी अधिकार संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्न क्रियाशील सबै लिंग मानिसहरु समेतलाई जनाउछ ।
- (ग) “विषयगत मानव अधिकार रक्षक” महिला, आदिवासी जनजाति, दलित, एकल महिला, सीमान्तकृत समुदायका मानव अधिकार रक्षक, यौनिक अल्पसङ्ख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु, व्यवसाय र मानव अधिकार, विकास तथा वातावरण, आर्थिक, सामाजिक तथा सास्कृतिक अधिकारमा विशिष्टकृत सवालको संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि क्रियाशील व्यक्ति तथा समुहलाई समेत जनाउँछ ।
- (ग) “मानव अधिकार” भन्नाले व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादासँग सम्बन्धित संविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनद्वारा प्रदान गरिएका अधिकार सम्भन्नु पर्छ । सो शब्दले नेपाल पक्ष भएको मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिमा निहित अधिकार समेतलाई जनाउछ ।
- (घ) “मानव अधिकार रक्षक सुरक्षा समिति” भन्नाले दफा (८) बमोजिमको समिति सम्भन्नु पर्छ ।
- (ङ) “मानव अधिकार रक्षक निर्देशन समिति” भन्नाले दफा (१३) बमोजिमको समिति सम्भन्नु पर्छ । सो शब्दावलीले दफा (१५) बमोजिम गठित समिति समेतलाई जनाउछ ।
- (च) “स्थानीय निकाय निर्देशन समन्वय समिति” भन्नाले दफा (१६) बमोजिमको समिति सम्भन्नु पर्छ ।
- (छ) “कोष” भन्नाले दफा १७ बमोजिमको कोष सम्भन्नु पर्छ ।
- (ज) “दुर्व्यवहार वा प्रतिशोध भन्नाले” मानव अधिकार रक्षकउपर हुने सबै प्रकारको हिंसा, बदला लिने कार्य, कानूनी वा व्यवहारजन्य विभेद, निजको प्रतिष्ठा, गतिविधि र कार्यका विषयमा दबाव सिर्जना गर्ने कार्य सम्भन्नु पर्छ । सो शब्दावलीले पीडितको परिवारको सदस्य वा नजिकको नातेदार वा समुदायउपर गरेको सोही प्रकृतिको कार्य समेतलाई जनाउछ ।
- (झ) “कसूर” भन्नाले दफा १८ बमोजिमको कसूर सम्भन्नु पर्छ ।
- (ञ) “आयोग” भन्नाले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग सम्भन्नु पर्छ ।
- (ट) “तोकिएबमोजिम” भन्नाले यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियममा तोकिएबमोजिम सम्भन्नु पर्छ ।

परिच्छेद-२ः
मानव अधिकार रक्षकको पहिचान, अधिकार र दायित्व

३. मानव अधिकार रक्षकको पहिचान र वर्गीकरणः

- (१) नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय, प्रदेश सरकारको आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय र प्रत्येक स्थानीय तहले मानव अधिकारको विभिन्न क्षेत्रमा कार्यरत मानव अधिकार रक्षकहरूको पहिचान गरी सो को वर्गीकरण र अभिलेख गर्न सक्नेछ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम पहिचान, अभिलेख र वर्गीकरण गर्दा अनुसूची-१ बमोजिम गरिनेछ।
- (३) यस ऐन बमोजिम अभिलेखमा नपरेको कारणबाट कुनै पनि मानव अधिकार रक्षकलाई निजले प्राप्त गर्न अवसर तथा अधिकार बाट वञ्चित गरिने छैन।

४: मानव अधिकार रक्षकको अधिकार

१. प्रत्येक मानव अधिकार रक्षकलाई देहायको अधिकार हुनेछ।

(क) मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको प्रवर्द्धन र संरक्षण गर्ने अधिकार

१. प्रत्येक व्यक्तिलाई, व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर, स्थानीय, क्षेत्रीय, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय तहमा, मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको संरक्षण र प्राप्तिका लागि प्रयत्नशील हुन पाउने अधिकार हुनेछ।

सामान्य टिप्पणी

उपरोक्त दफा संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्रको धारा १ बाट लिइएको हो। प्रत्येक व्यक्तिलाई व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय तहमा, मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूका संरक्षण र प्राप्तिका लागि प्रयत्नशील हुन पाउने अधिकार छ।

स्थानीय, राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भन्ने वाक्यांशलाई राख्नुको कारण : मानव अधिकार रक्षकहरूले आफू बस्ने राज्यभित्र (स्थानीय, क्षेत्रीय वा राष्ट्रिय स्तरमा) वा राज्य बाहिर पनि मानव अधिकारको प्रवर्द्धन वा संरक्षण गर्ने कार्य गर्न सक्ने छन्।

(ख) समूह, सङ्घ र सङ्गठन गर्ने अधिकार

- (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई, व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर, मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको प्रवर्द्धन र सो को संरक्षण र प्राप्तिका लागि प्रयत्नशील हुने, औपचारिक वा अनौपचारिक र दर्ता गरिएका गैरसरकारी सङ्गठनहरू वा दर्ता नगरिएका संजाल, समूह, अभियानहरू गठन गर्ने, सोको सदस्य हुने र तिनमा सहभागी हुने अधिकार हुनेछ।
- (२) उपदफा (१) मा उल्लेख गरिएका समूहहरू, सङ्घहरू र सङ्गठनहरू अन्तर्गत निम्न पर्दछन् :
 - (क) नेपालमा भएका समूह, सङ्घ र सङ्गठनहरू
 - (ख) अन्य देशहरूमा भएका समूह, सङ्घ र सङ्गठनहरू

- (ग) क्षेत्रीय वा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरहरूमा वा धेरै देशहरूमा भएका समूह, सङ्घ र सङ्गठनहरू ।
- (३) उपदफा २ (क) मा उल्लेखित नेपालमा भएका समूह, सङ्घ र सङ्गठनहरूको निम्नसँग समूह, संघ तथा संगठनमा संलग्न हुने अधिकार हुन्छ :
- (क) नेपालमा भएका समूह, सङ्घ र सङ्गठनहरू र अन्य देशहरूमा भएका वा क्षेत्रीय वा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरहरूमा भएका समूह, सङ्घहरू र सङ्गठनहरू र
- (ख) उपदफा २(क) मा उल्लेखित औपचारिक वा अनौपचारिक र दर्ता गरिएका वा नगरिएका समूह, सङ्घ र सङ्गठनहरूको गठबन्धन वा सञ्जाल ।

टिप्पणी

उपरोक्त दफा संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्रको धारा ५ बाट लिइएको हो छ, जसमा निम्न अनुसार उल्लेख छ :

प्रत्येक व्यक्तिलाई व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय तहमा, मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रता प्रवर्द्धन र संरक्षण गर्ने अधिकार छ :

समूह, सङ्घ र गैरसरकारी सङ्गठनहरू, गठन गर्न, सो का सदस्य हुन र सो मा सहभागी हुन उपधारा १ मा उल्लिखित 'समूहहरू, सङ्घहरू र सङ्गठनहरू, औपचारिक र अनौपचारिक'ले सामुदायिक समूह, अल्पसङ्ख्यक समूह, सामूहिक आदिवासी मानिसहरू, वा मानव अधिकारको रक्षा गर्ने वा वकालत गर्ने मानिसहरूलाई पनि जनाउँछ । दर्ता गरिएका र दर्ता नगरिएका संस्थाहरूलाई, उपरोक्तको सङ्घको स्वतन्त्रताको अधिकारले, समान रूपले सुरक्षा प्रदान गर्दछ । दर्ता नगरिएका संस्थामा संलग्न व्यक्तिहरू, कुनै पनि वैध गतिविधिहरू सञ्चालन गर्न, स्वतन्त्र हुनु पर्दछ । यस अन्तर्गत शान्तिपूर्ण सम्मेलनहरू गर्ने र सोमा भाग लिने अधिकार पनि पर्दछन् र यी गतिविधिहरू गरेका कारण, तिनीहरूलाई कानुनी सजायका भागी बनाइनु हुँदैन . (A/HRC/20/27, p 14, para 56).

मानव अधिकार रक्षकलाई सम्बन्धित राज्यभित्र समूह सङ्गठन खोल्ने र सोमा सहभागी हुने मात्र नभई अन्य राज्यहरू वा धेरै राज्यहरूमा समेत समूह सङ्गठन खोल्ने र सोमा सहभागी हुने अधिकार भएको प्रस्ट पार्न उपदफा (२) राखिएको हो ।

(ग) श्रोत संशाधनहरूको माग, प्राप्त र उपयोग गर्ने अधिकार

१. मानव अधिकार रक्षकलाई, व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर, मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको प्रवर्द्धन र सोको संरक्षण र प्राप्तिका लागि प्रयत्नशील हुने प्रयोजनका लागि घरेलु र अन्तर्राष्ट्रिय श्रोतहरू, सरकारी, अन्तरसरकारी, परोपकारी र निजी स्रोतहरू लगायतबाट संशाधनहरूको माग, प्राप्त र उपयोग गर्ने अधिकार हुनेछ ।

टिप्पणी

उपरोक्त दफा संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्रको धारा १३ बाट लिइएको हो । प्रत्येक व्यक्तिलाई, व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर, मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको, शान्तिपूर्ण माध्यमबाट प्रवर्द्धन र संरक्षण गर्नका लागि, यसै घोषणापत्रको धारा ३ अनुरूप, संशाधन र श्रोतको माग गर्ने तथासो प्राप्त र उपयोग गर्ने अधिकार छ ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्रको धारा ३ ले निम्न व्यवस्था गरेको छ :

संयुक्त राष्ट्र सङ्घको बडापत्र र मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूसम्बन्धी अन्य अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजप्रदत्त दायित्वहरूसँग मितव्ययिता भएको घरेलु कानुन नै, त्यस्तो न्यायिक रूपरेखा हो, जसभित्र रही मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको कार्यान्वयन र उपभोग हुनसक्दछ र जस भित्र नै मानव अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको संवर्द्धन, संरक्षण, र प्रभावकारी प्राप्तिका लागि, यस घोषणापत्रमा उल्लिखित सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू गरिनुपर्दछ ।

उपरोक्त दफा मानव अधिकार परिषद्को सङ्कल्प प्रस्ताव (Resolution) A/HRC/RES/22/6 _बाट पनि प्रेरित छ, जसले राज्यहरूलाई निम्न आह्वान गरेको छ :

व्यक्ति, समूह र समाजका अङ्गहरूमाथि, नियमित सूचना र प्रतिवेदन बुझाउनुपर्ने भन्ने दायित्व राख्दा, तिनीहरूको कार्यात्मक स्वायत्ततामा बाधा नपुग्ने सुनिश्चित गर्नुहोस्, । अरू गैर मानव अधिकारका गतिविधि गर्दा आर्थिक संशाधनका श्रोतहरूमा सामान्यतया लगाइने प्रतिबन्ध भन्दा भिन्न तरिकाले, रक्षकहरूलाई मानव अधिकारको काम गर्न आवश्यक पर्ने सम्भावित आर्थिक संशाधनका श्रोतहरूमा विभेदकारी प्रतिबन्ध लगाइने छैन भन्ने सुनिश्चित गर्दा, पारदर्शिता र जवाफदेहिताको पनि सुनिश्चितता हुन्छ । कुनै पनि कानुनले मानव अधिकारको रक्षार्थ गरिने क्रियाकलाप, सहयोगार्थ दिइने आर्थिक श्रोत संशाधन, जुनसुकै भौगोलिक क्षेत्रबाट उत्पत्ति भएका भए पनि, सो उत्पत्तिका कारण, उक्त क्रियाकलापहरूलाई अपराधिकरण नगर्ने सुनिश्चित गर्नु होस् ।

- (घ) मानव अधिकारको उल्लङ्घन भएको वा हुनसक्ने सम्भावित स्थानको सूचना प्राप्त गर्ने र अन्य मानव अधिकारकर्मी तथा निकायसँग सूचना सम्प्रेषण र सोधपुछ गरी जानकारी लिने अधिकार,
- (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई, व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर काम गर्न निम्नलिखित अधिकार छन् :
- (क) मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रतासम्बन्धी जानकारी जान्ने, खोज्ने, पहुँच गर्ने, प्राप्त गर्ने र राख्न पाउने अधिकार । साथै, सो अधिकार र स्वतन्त्रताहरू, नेपालको व्यवस्थापिका, न्यायिक र प्रशासनिक प्रणालीमा कसरी कार्यान्वयन भएका छन् भन्नेबारे, जानकारी पाउने अधिकार
- (ख) मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको उपभोग र संरक्षण गर्न वा उपभोग र संरक्षण गर्न सघाउन, व्यावसायिक तथा उद्यमी संस्थाहरूसँग आवश्यक जानकारी माग्ने, खोजी गर्ने, पहुँच हुने, प्राप्त गर्ने र राख्न पाउने अधिकार
- (ग) मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रतासम्बन्धी जानकारी, स्वतन्त्र रूपमा प्रकाशित गर्ने र अरूलाई प्रवाह वा सम्प्रेषण गर्ने

(घ) कानून र तिनको अभ्यासमा, मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको परिपालनासम्बन्धी अध्ययन, छलफल गर्ने, विचार निर्माण गर्ने र राख्ने अधिकार, र अन्य तरिकाहरूबाट, यस्ता विषयहरूमा सार्वजनिक ध्यानाकर्षण गर्ने अधिकार ।

(२) उपदफा (१) मा उल्लिखित अधिकारको उपभोग, मौखिक, लिखित वा मुद्रित रूपमा वा कलात्मक रूपमा, वा अनलाइन वा अफलाइन, अन्य कुनै पनि सञ्चार माध्यममार्फत गर्न सकिनेछ ।

टिप्पणी

सो दफा संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्रको धारा ८ बाट लिइएको हो । जसले निम्न व्यवस्था गरेको छ :

(क) सम्पूर्ण मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूसम्बन्धी जानकारी जान्ने, खोजी गर्ने, पहुँच गर्ने, प्राप्त गर्ने र राख्न पाउने अधिकार, साथै यस्ता अधिकार र स्वतन्त्रताहरू राष्ट्रिय व्यवस्थापिका, न्यायिक र प्रशासनिक प्रणालीमा कसरी क्रियान्वित भएका छन् भन्नेबारे जानकारी पाउने अधिकार (ख) अन्य मानव अधिकार र सान्दर्भिक अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजमा उल्लेख सम्पूर्ण मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूसम्बन्धी जानकारीहरू स्वतन्त्र रूपमा प्रकाशन गर्ने र अरूलाई प्रवाह वा संप्रेषण गर्ने (ग) दुवै, कानून र अभ्यासमा सम्पूर्ण मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको परिपालनासम्बन्धी अध्ययन, छलफल गर्ने, विचार निर्माण गर्ने र राख्ने अधिकार तथा यी र अन्य उपयुक्त तरिकाहरूबाट यस्ता विषयमा सार्वजनिक ध्यानाकर्षण गर्ने । व्यावसायिक र उद्यमी संस्थाहरूसँग र अन्य सम्बन्धित निजी पक्षहरूबाट मानव अधिकार उपभोग र संरक्षण गर्न मानव अधिकारसम्बन्धी आवश्यक जानकारी पाउने व्यवस्था सुनिश्चित गर्न उपदफा १ (ख) थपिएको छ । निजी पक्षहरूसँग हुने सूचनामा पहुँच पाउनु महत्वपूर्ण हुने क्षेत्रीय परामर्शका क्रममा उठाइएको थियो । व्यवसाय र मानव अधिकारसम्बन्धी निर्देशक सिद्धान्तहरूको सिद्धान्त २१ पनि यस उपदफामा उल्लेख छ । जसबमोजिम : व्यावसायिक उद्यमहरू, जसका सञ्चालन वा सञ्चालन विधिले, गम्भीर मानव अधिकार प्रभावहरूको जोखिम पैदा गर्दछन्, ती उद्यमहरूले प्रभावहरूलाई कसरी सम्बोधन गर्ने छन् भनेर, औपचारिक रूपमा सूचित गराउनु पर्दछ । सबै बेलामा दिइने सूचना सञ्चारहरू निम्नबमोजिम हुनुपर्दछ : (क) उद्यमद्वारा सिर्जित मानव अधिकार प्रभावहरूबारे नियमित सूचना उद्यमले दिने, र अपेक्षित सरोकारवालाहरूका लागि सो सूचना पहुँच योग्य बनाउनुपर्छ (ख) मानव अधिकारमैत्री प्रभावहरूलाई पर्याप्त सम्बोधन गरिएका छन् भन्ने मूल्याङ्कन गर्न आवश्यक जानकारी प्रदान गर्ने (ग) बदलामा, प्रभावित सरोकारवालाहरू, कर्मचारीहरू वा व्यवसायिक गोपनीयतासम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाहरू माथि जोखिम पैदा गर्नु हुँदैन ।

मानव अधिकार रक्षकहरूलाई कुनै पनि स्वरूपमा सूचना पाउने, दिने र प्रवाह गर्ने अधिकार हुन्छ भन्ने स्पष्ट पार्न उपदफा (२) राखियो । यस उपदफाको भाषा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १(६६) को धारा १((२) मा आधारित छ जसमा बमोजिम : प्रत्येक व्यक्तिलाई अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार हुनेछ । सीमाको बन्देज बिना, मौखिक, लिखित वा मुद्रित रूपमा वा कलात्मक रूपमा वा निजको आफ्नो छनौटको अन्य कुनै माध्यम मार्फत सबै किसिमका सूचना र विचारहरू प्राप्त गर्ने तथा दिने स्वतन्त्रता समेतसमावेश हुनेछन् ।

(ड) मानव अधिकार सम्बन्धी विचारहरूको विकास र वकालत गर्ने अधिकार

१. प्रत्येक व्यक्तिलाई, व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूसम्बन्धी नयाँ विचार र सिद्धान्तहरूको विकास गर्ने र तिनको स्वीकार्यताका लागि वकालत गर्ने अधिकार हुनेछ ।

टिप्पणी

यो दफा संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्रको धारा ७ बाट प्रेरित छ, जसमा निम्नानुसारको व्यवस्था छ । प्रत्येक व्यक्तिलाई, व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर, मानव अधिकारसम्बन्धी नयाँ विचार र सिद्धान्तहरूको विकास गर्ने र तिनको स्वीकार्यताका लागि वकालत गर्ने अधिकार छ । धारा ७ ले 'मानव अधिकार' मात्र भनेको भए पनि यस नमुना कानूनमा अन्य दफाहरूसँग समानजस्यता मिलाउन दफा ८ मा 'मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रता' राखिएको छ । "मानव अधिकारसँग सम्बन्धित नयाँ विचार र सिद्धान्तहरू" वाक्यांशले संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्र पश्चात् मान्यता पाएका विचार र सिद्धान्तहरूलाई जनाउँछ । यसअन्तर्गत, व्यक्तिको यौनिक भुकाव तथा लैङ्गिक पहिचान (Sexual Orientation and Gender Identity) सम्बन्धी अधिकार पनि पर्दछन् । यसमा योग्यकाटा सिद्धान्त (यौनिक भुकाव तथा लैङ्गिक लैङ्गिक पहिचानसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनका सिद्धान्तहरू) अन्तर्गत पर्ने अधिकारहरू पनि समावेश छन् ।

(च) गैर सरकारी, सरकारी र अन्तर सरकारी सङ्गठनहरूसँग सम्पर्क गर्ने अधिकार

१. प्रत्येक मानव अधिकार रक्षकलाई, व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर, मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूसम्बन्धी कार्यादेश भएका, कुटनीतिक प्रतिनिधित्व भएकालगायत, गैर-सरकारी, सरकारी र अन्तर-सरकारी सङ्गठनहरू, सहायक निकायहरू, संयन्त्र वा विज्ञहरूसँग सम्पर्क गर्ने अधिकार हुनेछ ।

टिप्पणी

यो दफा संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्रको धारा ५ बाट प्रेरित छ, जसमा निम्नानुसारको व्यवस्था छ : मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको प्रवर्द्धन र संरक्षण गर्नका लागि, प्रत्येक व्यक्तिलाई, व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय तहमा :'

(ग) गैर(सरकारी वा अन्तर(सरकारी सङ्गठनहरूसँग सम्पर्क गर्ने अन्तर(सरकारी सङ्गठनहरूसँग सम्पर्क गर्ने अधिकार अन्तर्गत, त्यस्ता सङ्गठनहरूका सहायक निकायहरू, संयन्त्र वा विज्ञहरू पनि पर्दछन्, भन्ने स्पष्टताको लागि, दफा ९ मा लेखिएको हो । साथै, कुटनीतिक प्रतिनिधित्वहरूसँग पनि सम्पर्क गर्न पाउने अधिकारलाई मान्यता दिने भाषा थपिएको हो । युरोपियन युनियनका मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी निर्देशिकाले पनि यस्तै परिकल्पना गरेको छ ।

(छ) मानव अधिकारसँग सरोकार राख्ने सार्वजनिक मामिलामा भाग लिने अधिकार,

१. मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्र र दस्तावेजहरू बमोजिम, प्रत्येक व्यक्तिलाई, व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर, सन्धि अङ्गहरू, विशेष कार्यादेशवाहक, विशेष समाधीक्षकहरू लगायत, अन्तर्राष्ट्रिय र क्षेत्रीय मानव अधिकार निकाय र संयन्त्रहरूसँग निर्बाध पहुँच, कुराकानी र सहकार्य गर्ने अधिकार हुनेछ ।

२. प्रत्येक व्यक्तिलाई, व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर, सार्वजनिक मामिलामा प्रभावकारी रूपमा भाग लिने र बिना विभेद आफ्नो राज्यको सरकारमा मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको विषयमा सहभागी हुने अधिकार हुनेछ ।

(२) उपदफा १ बमोजिम गर्न पाउने कार्यहरू :

(क) मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको सम्बन्धमा कुनै सार्वजनिक अधिकारप्राप्त निकाय वा सार्वजनिक मामिलासम्बन्धी संस्थालाई, कार्यसम्पादनसम्बन्धी आलोचनात्मक राय वा सुधारका लागि प्रस्ताव पेस गर्ने,

(ख) मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको सम्बन्धमा, कुनै पनि सार्वजनिक अधिकारप्राप्त निकायलाई, विधायिकी र नियामक सुधार र परिवर्तनका लागि सिफारिसहरू गर्ने,

(ग) मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको सम्मान, संरक्षण, संवर्द्धन र परिपालना दुरुत्साहित गर्ने सार्वजनिक अधिकारप्राप्त निकायको कार्य वा त्यसका कुनै पनि पक्षबारे ध्यानाकर्षण गराउने

(घ) निजी वा सरकारी पक्षको सक्रियता वा निष्क्रियताका कारण (Action or Omission) मानव अधिकार वा मौलिक स्वतन्त्रताहरूको हनन् भएको वा हनन् गर्न योगदान पुगेको बारे सार्वजनिक अधिकारप्राप्त निकायको ध्यानाकर्षण गर्ने र

(ङ) यस परिच्छेद २ मा उल्लिखित अधिकारको प्रयोग गर्दा, सार्वजनिक अधिकारप्राप्त निकायलाई पेस गरिएको सूचना, जानकारी, स्वतन्त्र रूपमा प्रकाशन गर्न, प्रदान गर्न वा प्रचार गर्न पाउने ।

टिप्पणी

उपरोक्त दफा संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्रको धारा ८ बाट प्रेरित छ, जसमा निम्न अनुसारको व्यवस्था छ । (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई, व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर, सार्वजनिक मामिलामा प्रभावकारी पहुँचको र बिना विभेद आफ्नो सरकारमा सार्वजनिक मामिला सञ्चालनको विषयमा सहभागी हुने अधिकार छ ।

(२) यस अन्तर्गत अरू व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर, सार्वजनिक अधिकार प्राप्त निकाय वा सार्वजनिक मामिलासम्बन्धी संस्थालाई, कार्यसम्पादनसम्बन्धी आलोचनात्मक राय वा सुधारका लागि प्रस्ताव पेस गर्ने र

(ज) शान्तिपूर्ण सम्मेलन गर्ने वा भेला हुने अधिकार

- (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर, स्थानीय, राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा, मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूसम्बन्धी कार्यका लागि शान्तिपूर्ण रूपमा भेट्ने, भेला हुने र शान्तिपूर्ण क्रियाकलापमा भाग लिने र सरकारी र निजी निकायहरूबाट हुने स्वेच्छाचारी र गैरकानुनी हस्तक्षेपबाट स्वतन्त्र हुने अधिकार हुनेछ ।
- (२) उपदफा ((१) निहित अधिकारले, मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रतासम्बन्धी शान्तिपूर्ण क्रियाकलापबारे योजना बनाउने, आयोजना गर्ने, भाग लिने, र सूचना प्रवाह गर्ने, अधिकार समावेश छ । यस अन्तर्गत प्रदर्शन, विरोध, बैठक, गोष्ठी आदि पनि पर्दछन् ।

टिप्पणी

उपरोक्त दफा संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्रको धारा ५ र १२ बाट प्रेरित छ । धारा ५ को सान्दर्भिक अंशमा निम्न व्यवस्था गरिएको छ :

मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताका लागि, प्रत्येक व्यक्तिलाई, व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर, राष्ट्रिय, र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा :

(क) शान्तिपूर्ण रूपमा भेट्ने र भेला हुने धारा १२ ले निम्न व्यवस्था गरेको छ :

(प्रत्येक व्यक्तिलाई, व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर, मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको उल्लङ्घनविरुद्ध शान्तिपूर्ण क्रियाकलापमा भाग लिने अधिकार छ । यस सम्बन्धमा, प्रत्येक व्यक्तिलाई, व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर, राज्यको सक्रियता वा निष्क्रियताले मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको उल्लङ्घन भएमा, र समूह वा व्यक्तिद्वारा गरिएका हिंसात्मक कार्यहरूले मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको उपभोगमा प्रभाव परेमा, सो विरुद्ध शान्तिपूर्ण रूपमा विरोध गर्दा, राष्ट्रिय कानूनद्वारा सुरक्षित हुनपाउने अधिकार छ ।

(झ) मानव अधिकार तथा सार्वजनिक सरोकारका विषयमा प्रतिनिधित्व र वकालत गर्ने अधिकार

- (१) मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको प्रवर्द्धन, संरक्षण र उपभोगका लागि प्रत्येक व्यक्तिलाई, व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर, स्थानीय, राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा, सहयोग गर्ने, प्रतिनिधित्व गर्ने वा अर्को व्यक्ति, समूह, सङ्घ, संस्था वा निकायको प्रतिनिधि भई काम गर्ने अधिकार छ ।
- (२) उपदफा (१) मा उल्लिखित अधिकार यसप्रकार छन् :
- (क) घरेलु न्यायिक, प्रशासनिक वा विधायिकी निकाय वा अन्य कोही सक्षम निकायसमक्ष उजुरी दिने वा अन्य माध्यमद्वारा मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको उल्लङ्घनसम्बन्धी सार्वजनिक निकायहरूको नीति र क्रियाकलापबारे आलोचना गर्ने
- (ख) मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको रक्षा गर्नसक्षम कानुनी सहायता वा अन्य सान्दर्भिक सल्लाह र सहयोग प्रदान गर्ने

- (ग) सार्वजनिक सुनुवाइ, कारवाही र पुर्पक्ष राष्ट्रिय कानून र मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रतासम्मत छन् कि छैनन् भनेर राय दिनका लागि सार्वजनिक सुनुवाइ, कारवाही र पुर्पक्षमा उपस्थित हुने
- (घ) दफा ९ मा लेखिएबमोजिमको सूचना र जानकारी पेश गर्ने ।

टिप्पणी

सो दफा संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्रको धारा ९ बाट प्रेरित छ, जसले सान्दर्भिक अंशमा, निम्न व्यवस्था गरेको छ :

- (२) अधिकार वा स्वतन्त्रता उल्लङ्घन भएको आरोप लगाएको व्यक्तिले उसको व्यक्तिगत वा कानुनी प्रतिनिधिमाफत, उजुरी गर्ने र सो उजुरीको स्वतन्त्र, निष्पक्ष, र सक्षम न्यायिक वा अन्य कानूनबमोजिम खडा गरिएका निकायबाट, कानूनबमोजिम फैसला पाउने, राहत पाउने, र पाउनुपर्ने अवस्थामा क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने, वा सो व्यक्तिको अधिकार वा स्वतन्त्रताको उल्लङ्घन भएको ठहरिएमा, फैसलाका साथै फैसला कार्यान्वयन पनि बिना विलम्ब हुनु पर्दछ ।
- (३) प्रत्येक व्यक्तिलाई, व्यक्तिगत रूपमा निम्न अधिकारहरू छन् :
- (क) राज्यको कानूनद्वारा खडा गरिएका निकायद्वारा, कानूनबमोजिम उजुरीउपर, अविलम्ब, फैसला हुने
- (ख) सार्वजनिक सुनुवाइ, कारवाही र पुर्पक्ष, राष्ट्रिय कानून र उपयुक्त अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व र प्रतिबद्धतासम्मत भएको वा नभएको राय बनाउन, सार्वजनिक सुनुवाइ, कारवाही र पुर्पक्षमा उपस्थित हुने
- (ग) मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रता रक्षार्थ सक्षम कानुनी सहायता र अन्य सान्दर्भिक सल्लाह र सहयोग प्रदान गर्ने

(ज) आवतजावत गर्ने स्वतन्त्रता

- (१) नेपालको भूमिभित्र राज्यको शक्ति वा प्रभावकारी नियन्त्रण भएको भूमि लगायत, क्षेत्राधिकारभित्र कानुनी रूपमा बसेका प्रत्येक व्यक्तिलाई, सो भूमि वा क्षेत्राधिकार भएको भूभागभित्र, स्वतन्त्र रूपले आवत जावत गर्ने र आवास रोज्न पाउने र मानव अधिकारसम्बन्धी गतिविधिहरू गर्न पाउने अधिकार हुनेछ ।
- (२) नेपालभित्रभित्र, कानूनतः कसैलाई पनि मानव अधिकार रक्षक भई, व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर, पूर्ण वा आंशिक रूपमा काम गरेको कारण, राज्यको भूभागबाट निष्कासित नगरिने अधिकार हुनेछ ।
- (३) मानव अधिकार रक्षक भएको हैसियतले कसैलाई पनि उसले गरेको गतिविधि वा कार्यका कारण वा आधारमा नेपाल प्रवेश गर्न वा बाहिर जानबाट वञ्चित नगरिने अधिकार हुनेछ ।

टिप्पणी

स्वतन्त्ररूपले आवतजावत गर्ने अधिकार संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्रमा समावेश भएको छैन । क्षेत्रीयपरमर्शका क्रममा, आवतजावत गर्न पाउने अधिकारसम्बन्धी सघन छलफल भएकाले प्रस्तुत नमुना कानूनमासो अधिकार राखिएको हो ।

उपदफा (१) नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ को धारा १२ (१) बाटप्रेरित छ जसमा निम्नानुसारको व्यवस्था छ :

कुनै राष्ट्रमा कानुनी रूपमा रहेको प्रत्येक व्यक्तिलाई सो राष्ट्र भित्र आवतजावत गर्ने स्वतन्त्रता तथा आफ्नोआवास रोज्न पाउने अधिकार हुनेछ । मानव अधिकार समितिको सामान्य टिप्पणी नं २७ (General Comment No. 27) मा भएको यस धाराको आधिकारिक व्याख्यासम्मत बनाउन, धारा १२(१) काशब्दहरूभन्दा उपदफालाई अभै व्यापक बनाइएको हो ।

यसबाहेक, मानव अधिकार रक्षकहरूलाई, रक्षक भई गरेको पूर्ण वा आंशिक गतिविधिका आधारमा, देशबाटनिष्कासन गर्न र देशभित्र प्रवेश गर्न वा बाहिर जान प्रतिबन्ध लगाउन नपाइने स्पष्ट पार्न, मस्यौदाकारहरूलेमहत्वपूर्ण ठानेकाले, सो प्रावधान थपिएको हो ।

(ट) गोपनीयताको पालन गर्ने र गर्न लाउने अधिकार

(१) प्रत्येक व्यक्तिलाई गोपनीयताको अधिकार छ ।

(२) मानव अधिकार रक्षकहरूको ,उपदफा (१) अन्तर्गत, ईन्क्रिप्शन (Encryption) मार्फत आफ्नो गोपनीयता संरक्षण गर्ने, र आफ्नो, आफ्नो परिवार, आवास, कार्यस्थल, सम्पत्ति, र दुवै अफलाइन र अनलाइन पत्राचारमा, गैरकानुनी र स्वेच्छाचारी घुसपैठ र हस्तक्षेपबाट मुक्त हुने अधिकार हुनेछ ।

(३) उपदफा २ मा लेखिएको 'घुसपैठ र हस्तक्षेप' ले रक्षकका रूपमा गरेका वैध काम वा गतिविधिमा कुनै प्रकारको निगरानी, रेकर्डिङ वा अड्कन गर्ने, खानतलासी लिने, छापा मार्ने जस्ता कार्य लगायतलाई समेटेको हुनेछ ।

टिप्पणी

सो दफा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा १२ बाट लिइएको हो । जसले निम्न व्यवस्था गरेको छ :

कुनै पनि व्यक्तिको गोपनीयता, परिवार, घर वा पत्राचारमा स्वेच्छाचारी वा गैरकानुनी हस्तक्षेप गरिने छैन । न त निजको प्रतिष्ठा तथा ख्यातीमा गैरकानुनी आक्रमण नै गरिने छ । प्रत्येक व्यक्तिलाई त्यस्तो हस्तक्षेपवा आक्रमणविरुद्ध कानूनको संरक्षण पाउने अधिकार हुनेछ ।

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा १७(१) मा पनि उपरोक्तलाईसाभार गरिएको छ :

कुनै पनि व्यक्तिको गोपनीयता, परिवार, घर वा पत्राचारमा स्वेच्छाचारी वा गैरकानुनी हस्तक्षेप गरिने छैन । न त निजको प्रतिष्ठा तथा ख्यातीमा गैरकानुनी आक्रमण नै गरिने छ ।

बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा १६ :

कुनै पनि बालबालिकाको गोपनीयता, परिवार, घर वा पत्राचार उपर स्वेच्छाचारी वा गैरकानुनी हस्तक्षेप गरिने छैन । न त उनीहरूको प्रतिष्ठा तथा ख्यातीमा गैरकानुनी रूपमा आक्रमण नै गरिनेछ । आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनीहरूको परिवारका सदस्यहरूको अधिकारको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९९० को धारा १४ :

कुनै पनि आप्रवासी कामदार वा आप्रवासी कामदारको परिवारका सदस्यहरूको गोपनीयता, परिवार, घर वा पत्राचारमा स्वेच्छाचारी वा गैरकानुनी हस्तक्षेप गरिने छैन न त तिनीहरूको प्रतिष्ठा तथा ख्यातीमा गैरकानुनी आक्रमण नै गरिने छ । मानव अधिकार रक्षकको गोपनीयताको अधिकार अन्तर्गत उनीहरूको सम्पत्ति र कार्यस्थल पनि पर्दछन् । दफा १६ मा (मानहानि र सामाजिक रूपमा कलङ्कित बनाइनेविरुद्धको अधिकारमा) प्रतिष्ठा र ख्यातीमा हुने आक्रमणबारे सम्बोधन हुनेछ ।व्यक्तिको अफलाइन अनलाइनर अनलाइन अधिकार संरक्षित हुनु पर्दछ भनेर डिजिटल युगमा गोपनीयताको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय संकल्प प्रस्ताव प्रस्तावमा उल्लेख भएबमोजिम, यस दफामा अनलाइनअफलाइन‘अफलाइन र अनलाइन’ भनेर राखिएको हो । उपदफा (३) ले केही गैरकानुनी हस्तक्षेपका प्रकारहरूलाई समावेश गरेको छ । क्षेत्रीय परामर्शको क्रममा, रक्षकहरूको गोप्य र निजी मामिला रेकर्ड वा अङ्कन गरेर ब्याकमेल(Blackmail) गरिएका उदाहरणहरू प्रस्तुत भएपछि, मस्यौदाकारहरूले छलफल गरी उपरोक्त प्रावधान राखेका हुन् ।

(ठ) त्रास वा प्रतिशोधबाट स्वतन्त्रता

१. कुनै पनि व्यक्ति उपर, व्यक्तिगत वा अरूसँग मिलेर, मानव अधिकार रक्षक भएको हैसियत, गतिविधि वा कामका कारणले वा आधारमा, कुनै प्रकारको त्रास वा प्रतिशोधजन्य कार्य गरिने छैन ।

टिप्पणी

यो दफा संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्रको धारा १२(२) र संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय मानव अधिकार परिषद्का त्रास र प्रतिशोध सम्बन्धी सङ्कल्प प्रस्तावहरू र संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय सन्धि अङ्गका सभाध्यक्षहरूले अपनाएका सान जोसे निर्देशिका (San Jose Guidelines) बाट साभार छन् ।

धारा १२(२) ले निम्न व्यवस्था गरेको छ :

यस घोषणापत्र प्रदत्त अधिकारको वैधानिक उपभोग यक्तिगत वा अरूसँग मिलेरगर्दा कुनै पनि हिंसा, धम्की, प्रतिशोध, व्यवहारमा वा कानुनत : (*de facto or de jure*) गरिने नकारात्मक भेदभाव, दबाव वा अन्य स्वेच्छाचारी कार्यविरुद्ध सक्षम निकायहरूद्वारा संरक्षितहुने सुनिश्चितता राज्यले गर्नु पर्दछ । 'त्रास वा प्रतिशोध' भनेर यस प्रावधानको भाषा सरलीकरण गरिएको छ । यद्यपि, स्मरण रहोस् कि, 'त्रास वा प्रतिशोध' को परिभाषा अन्तर्गत मानव अधिकार रक्षकका परिवारका सदस्यहरू, प्रतिनिधिहरू वा सहयोगीहरू, वा रक्षकसम्बद्ध भएको समूह, सङ्घ, वा सङ्गठन पनि पर्दछन् । साथै, यो परिभाषाले रक्षकको हैसियतले गरेका 'काम वा गतिविधिका कारण' गरिने त्रास वा प्रतिशोधसम्बन्धी सक्रियता वा निष्क्रियता (*action or omission*) सम्म सीमित गरेको छ ।

(ड) मानहानि र सामाजिक रूपमा कलङ्कित बनाइने कार्यबाट स्वतन्त्रता

१. मानव अधिकार रक्षकको हैसियतले गरेको काम वा गतिविधिका कारण, कुनै व्यक्तिउपर, अनलाइन वा अफलाइन, सार्वजनिक वा निजी क्षेत्रबाटकुनै प्रकारको मानहानि, सामाजिक रूपमा कलङ्कित बनाउने कार्य र अरू पीडा दिने कार्य गरिने छैन ।

(ढ) सांस्कृतिक अधिकार प्रयोग गर्ने अधिकार र व्यक्तित्वको विकासको अधिकार

(१) मानव अधिकार रक्षक भएको हैसियतले प्रत्येक व्यक्तिलाई, व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर गतिविधि वा कार्य गर्दा निर्बाध रूपमा आफ्नो सांस्कृतिक अधिकार उपभोग गर्न पाउने र आफ्नो व्यक्तित्वको स्वतन्त्र र पूर्ण विकास गर्न पाउने अधिकार छ ।

(२) उपदफा १ अन्तर्गत, मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको उल्लङ्घन गर्ने पुरातनवादी प्रथा र रीतिविरुद्ध बोल्ने र परिवर्तन ल्याउने अधिकारसमेत पर्दछन् ।

टिप्पणी

यो दफा संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्रको धारा १८(१) बाट प्रेरित छ, जसमा निम्नानुसारको व्यवस्था छ । प्रत्येक व्यक्तिको समुदायप्रति कर्तव्यहरू हुन्छन् । समुदायमा मात्रै व्यक्तित्वको स्वतन्त्र र पूर्ण विकास गर्न सम्भव हुन्छ । यस दफामा प्रत्याभूत अधिकार अन्तर्गत : (१) समुदायको सांस्कृतिक जीवनमा स्वतन्त्र रूपमा सहभागी हुने वा नहुने

- (२) बहुमुखी सांस्कृतिक पहिचानहरूको विकास गर्ने स्वतन्त्रता
- (३) सांस्कृतिक सम्पदा लगायतमा पहुँच
- (४) परम्परागत भाषा र सांस्कृतिक निकायहरू, जमिन, र वस्तुहरूलाई कायम राख्ने र प्रयोग गर्न पाउने
- (५) संस्कृति बनाउने, संस्कृतिको आलोचना र विकास गर्न पाउने
- (६) अरू संस्कृतिका व्यक्तिहरूसँग सांस्कृतिक परम्परा र अभ्यास साटासाट गर्न पाउने अधिकार समेत पर्दछन् । ती अधिकारको संरक्षण गर्दा विशेष रूपमा महिला, बालबालिका, वृद्ध व्यक्ति, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, जातीय र धार्मिक अल्पसङ्ख्यक, आप्रवासी, आदिवासी लगायत पछाडि पारिएका र सीमान्तकृत समूहको विशिष्ट सांस्कृतिक अधिकारतर्फ चासो लिनु पर्दछ ।

(ण) प्रभावकारी उपचार र पूर्ण परिपूरणको अधिकार

- (१) यस कानूनको परिच्छेद २ मा उल्लिखित अधिकार हनन् भएको खण्डमा वा परिच्छेद ३ मा उल्लिखित दायित्व विपरीत कार्यबाट प्रभावित भएमा प्रत्येक व्यक्तिलाई, व्यक्तिगत रूपमा र अरूसँग मिलेर, प्रभावकारी उपचार र परिपूरणको अधिकार छ ।
- (२) जसको अधिकार हनन् गरिएको छ वा जसलाई दायित्वको उल्लङ्घनले नकारात्मक रूपमा प्रभाव परेको छ, सो व्यक्तिलाई प्रभावकारी उपचार र परिपूरणका लागि सक्षम अधिकार क्षेत्र भएको अदालत वा न्यायाधिकरणमा पहुँच गर्ने अधिकार छ ।
- (३) यस कानूनको परिच्छेद २ मा उल्लिखित अधिकार हनन् भएको खण्डमा वा परिच्छेद ३ मा उल्लिखित दायित्व विपरीत कार्यबाट प्रभावित भएमा निम्नबमोजिमका व्यक्तिहरूले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल प्रहरी, स्थानिय तह र अदालत समक्ष उजुरी (complaint) दिन सक्नेछन् :
 - (क) मानव अधिकार रक्षक
 - (ख) मानव अधिकार रक्षक परिवारका सदस्य तथा सहयोगी
 - (ग) मानव अधिकार रक्षकको प्रतिनिधित्व गर्ने कानून व्यवसायी
 - (ङ) मानव अधिकार रक्षकसम्बद्ध भएको सङ्घ, समूह, वा संस्था
 - (च) सार्वजनिक सरोकार र यस कानूनका उद्देश्यसम्मत कार्य गर्ने कोही पनि व्यक्ति वा
 - (छ) यस कानूनको परिच्छेद ४ द्वारा निर्मित संयन्त्रबमोजिम

टिप्पणी

उपदफा (१) संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्रको धारा ((१) बाट प्रेरित छ, जसले निम्न व्यवस्था गरेको छ : यस घोषणापत्रमा प्रत्याभूत मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको प्रवर्द्धन, संरक्षण र उपभोग गर्दा, प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रभावकारी उपचारको अधिकार हुने, र अधिकार उल्लङ्घन गरिनेबाट सुरक्षित हुने अधिकार छ ।

(त) संरक्षण प्राप्त गर्ने अधिकार

- (१) मानव अधिकार रक्षक, निजको परिवार तथा निजको निकटतम व्यक्तिको सम्पत्तिको अधिकार, निजउपर हुनसक्ने अपमानजनक व्यवहार, शारीरिक तथा मानसिक हिंसा, धम्की, प्रतिशोध, लैङ्गिक हिंसा, घरेलु हिंसा, यौनजन्य दुर्व्यवहार र सबैखाले शोषणबाट संरक्षण प्राप्त गर्ने अधिकार हुनेछ ।
- (२) उपदफा (१) को व्यवस्थाले नेपाल सरकारले अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताले प्रत्याभूत गरेका र प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम प्राप्त हुने अधिकारको प्राप्ति र प्रचलनमा सङ्कुचन गरेको मानिने छैन ।

(थ) मानव अधिकार रक्षकहरूको अधिकारमा सीमितता

१. परिच्छेद २ अन्तर्गतका अधिकार प्रयोग गर्दा, मानव अधिकार रक्षकहरूउपर, व्यक्तिगत रूपमा वा अरूसँग मिलेर, अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार प्रदत्त दायित्व र मापदण्डहरू बमोजिम मात्र, कानूनसम्मत सीमितता लगाइनु पर्दछ । जुन उचित, आवश्यक र अनुपातिक हुनुपर्दछ, । अरूको मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको सम्मान र मान्यता सुनिश्चित गर्न र सार्वजनिक व्यवस्था र लोकतान्त्रिक समाजमा सामान्य हित कायम गर्ने उद्देश्यले यस्तो सीमितता हुनु पर्दछ ।

टिप्पणी

यो दफा संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्रको धारा १७ बाट प्रेरित छ जसले निम्न व्यवस्था गरेको छ :
यी अधिकार प्रयोग गर्दा, प्रत्येक व्यक्ति उपर, व्यक्तिगत रूपमा वा अरूसँग मिलेर काम गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वहरू र कानूनसम्मत सीमितता लगाइनुपर्दछ । जुनअरूको अधिकार र स्वतन्त्रताको सम्मान र मान्यता सुनिश्चित गर्न र प्रजातान्त्रिक समाजका नैतिकता, सार्वजनिक व्यवस्था र सामान्य हित जस्ता न्यायोचित उद्देश्यहरू पूरा गर्ने हेतु लगाइएका हुनु पर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय कानूनसम्मत सीमितताहरू मात्र हुनु पर्ने जोड दिन र सीमितता जायज छ भन्ने प्रामाणिक भार, सीमितता लगाउने निकाय वा व्यक्तिउपर नै हुने, स्पष्ट पार्न 'उचित, आवश्यक र अनुपातिक' दफामा थपिएका हुन् । यस दफाले 'नैतिकता जस्ता न्यायोचित उद्देश्यहरू पूरा गर्ने उद्देश्यले समावेश गरेको छैन । मानव अधिकार रक्षक, विशेषगरी महिला मानव अधिकार रक्षक र परम्परागत मूल्यमान्यता वा संस्कार विरुद्ध प्रश्न उठाउने रक्षकहरूउपर, स्वेच्छाचारी सीमितता लगाउने जोखिम आउनेछ भन्ने बोध भएकाले यस्तो वाक्यांश समावेश नगरिएको हो ।

५. अन्य अधिकार र स्वतन्त्रता प्रभावित नहुने

१. मानव अधिकार रक्षकको मान्यता र संरक्षणलाई अझै सहज बनाउने राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय कानून वा संयन्त्रहरूलाई यस कानूनका कुनै पनि प्रावधानले प्रभाव पार्ने छैनन् ।

टिप्पणी

यो दफा 'बचाउ दफा' हो । परिच्छेद २ मा प्रत्याभूत अधिकारहरू, अन्य राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय कानून र संयन्त्रभन्दा कम व्यापक भएको हदसम्म मानव अधिकार रक्षकहरूले व्यापक अधिकारहरू उपभोग गर्न सक्नेछन् । बलपूर्वक बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको धारा ३७ बाट यो दफा प्रेरित छ ।

६: मानव अधिकार रक्षकहरूले पालन गर्नु पर्ने न्यूनतम मापदण्ड तथा कर्तव्य:

- (१) नेपालको संविधान र प्रचलित नेपाल कानूनको अधीनमा रही मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, परिपालना र मानव अधिकार संस्कृतिको विकासका लागि योगदान पुऱ्याउनु मानव अधिकार रक्षकको मूल दायित्व हुनेछ ।
- (२) उपदफा (१) का अलावा मानव अधिकार रक्षकको दायित्व देहायबमोजिम हुनेछ :
- (क) कसैको पनि प्रतिष्ठा र सम्मानमा आँच पुऱ्याउनु नहुने,
- (ख) कसैलाई हानि गर्न नहुने (Do No Harm) सिद्धान्तको पालना गर्ने,
- (ग) मानव अधिकार, कानूनको शासन, न्याय तथा लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यताको पालना गर्ने
- (घ) राजनैतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, जातीय, साम्प्रदायिक लैङ्गिक आदि पूर्वाग्रह राखी कार्य गर्न नहुने,

- (ड) अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्य जस्तै: संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी घोषणापत्र र अन्य सम्बन्धित आचार संहिता पालना गर्ने,
- (च) कार्य सम्पादनको सिलसिलामा उच्चतम विवेकको उपयोग गर्ने,
- (छ) मानव अधिकार रक्षकको लागि तोकिएका पहिचान जस्तै :- पहिरन, पोशाक, प्रतीक वा परिचयात्मक चिन्हको दुरुपयोग नगर्ने र हुन नदिने,
- (ज) विपन्नवर्ग र दुर्गमक्षेत्रका वासिन्दालाई मानव अधिकारको सेवा उपलब्ध गराउने नीति लिने,
- (झ) मानव अधिकारलाई संवर्द्धन र संरक्षणलाई सेवागत विषयको रूपमा आत्मसात गर्ने,
- (ञ) पीडित तथा प्रभावितहरुप्रति सम्मानपूर्वक सेवा र सहयोग गर्ने,
- (ट) पीडितलाई मानव अधिकारको सेवा आवश्यकता अनुसार उपलब्ध गराउन तत्पर रहने,
- (ठ) कानूनको शासनको मूल्य र मान्यताको अभिवृद्धि गर्नमा सहयोग गर्ने,
- (ड) मानव अधिकारको ज्ञान र सीप विस्तारमा क्रियाशील रहने,
- (ढ) धार्मिक तथा साम्प्रदायिक सहिष्णुता कायम गर्न सहयोग गर्ने,
- (ण) कुनै जाति, धर्म, सम्प्रदायको आस्था र भावनामा खलल पुग्ने अभिव्यक्ति नदिने ।

परिच्छेद-३

मानव अधिकार रक्षकको अभिलेख तथा प्रोत्साहन

७: मानव अधिकार रक्षकको अभिलेख :

- (१) सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय सरकारले मानव अधिकार रक्षकको अभिलेख राख्नेछ ।
- (२) केन्द्रीय स्तरमा मानव अधिकार रक्षकको अभिलेख नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयले राख्नेछ ।
- (३) नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयले उपदफा (२) बमोजिमको अभिलेख सम्बन्धी अद्यावधिक विवरण राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।
- (४) प्रदेशस्तरमा मानव अधिकार रक्षकको अभिलेख सम्बन्धित प्रदेशको आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालयले राख्नेछ ।
- (५) आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालयले उपदफा (४) बमोजिमको अभिलेख सम्बन्धी अद्यावधिक विवरण राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सम्बन्धित प्रदेश कार्यालयलाई उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।
- (६) स्थानीय स्तरमा मानव अधिकार रक्षकको अभिलेख सम्बन्धित स्थानीय तहले राख्नेछ ।

- (७) स्थानीय तहले उपदफा (६) बमोजिमको अभिलेख सम्बन्धी अद्यावधिक विवरण राष्ट्रिय मानअधिकार आयोगको सम्बन्धित प्रदेश कार्यालय सम्बन्धित र जिल्ला प्रहरी कार्यालयलाई उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।
 “अभिलेख राख्ने सम्बन्धि व्यवस्था नियमावलीमा तोकिए बमोजिम हुनेछ । ”
- (८) स्थानीय तहले उपदफा (६) बमोजिमको अभिलेख सम्बन्धी अद्यावधिक विवरण राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सम्बन्धित प्रदेश कार्यालय र सम्बन्धित जिल्ला प्रहरी कार्यालयलाई उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।
- (९) यस ऐन बमोजिम अभिलेखमा नपरेको कारणबाट कुनै पनि मानव अधिकार रक्षकलाई निजले प्राप्त गर्ने अवसर तथा अधिकारबाट वञ्चित गरिने छैन ।
- (१०) संस्थागत आवद्धता भएका मानव अधिकार रक्षकहरूले मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनका लागि वर्ष भरी गरेका कार्यहरू र व्यक्तिगतरूपमा वा समुह, संजाल निर्माण गरी क्रियाशिल मानव अधिकार रक्षकले आफुले मानव अधिकार संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि गरेका कार्यहरू लेखबद्ध गरी सम्बन्धित निकायमा बुझाउनु पर्ने छ ।

परिच्छेद-४

८. राज्य र सार्वजनिक निकायहरूको (थपिएको) दायित्व :

- (१) हरेक मानव अधिकार रक्षकलाई निजको कार्य सम्पादनका क्रममा देहाय बमोजिमका सुरक्षा र संरक्षण प्रत्याभूत गरिएकोले सो को पालना गर्नु हरेक सार्वजनिक निकाय, पदाधिकारी एवं सुरक्षाकर्मीहरूको कर्तव्य हुनेछ । मानव अधिकार रक्षकहरूको संरक्षण र सुरक्षाका सम्बन्धमा नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहको दायित्व देहाय बमोजिम हुनेछ :

(गृह मन्त्रालय: मानव अधिकारकर्मीको सुरक्षा र संरक्षण गर्ने सम्बन्धी आदेश २०७७ बाट थपिएका बुँदाहरू

- १.१. मानव अधिकार रक्षकलाई ब्यक्तिका नैसर्गिक अधिकारको संरक्षण वा पुनर्वहालीको लागि कुनै ब्यक्ति, राज्यका कुनै पदाधिकारी, निकाय वा अंगका विरुद्ध बिना हातहतियार, शान्तिपूर्ण र कुनै कानूनले अपराध मानेको बाहेकका कार्य गरेकोमा त्यस्तो मानव अधिकार रक्षकलाई उक्त कार्य गर्न निषेध गर्ने, धरपकड गर्ने वा मुद्दा चलाउने कार्य गरिने छैन ।
- १.२. मानव अधिकार रक्षकले कुनै ब्यक्तिको ब्यैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण गरेको विषय, मानव अधिकार हनन तथा उलंघनसंग सम्बन्धित विषय वा त्यस्तो विषय उपर परेको उजुरी वा प्राप्त सूचनाको आधारमा जानकारी माग गरेमा त्यस्ता विषयमा जानकारी दिनु सम्बन्धित निकाय वा त्यस्तो निकायको प्रमुखको दायित्व हुनेछ ।
- १.३. मानव अधिकार रक्षकले मानव अधिकार हननको विषयमा कुनै सूचना वा समाचार संकलन गर्दा हुन सक्ने आक्रमण वा हत्या जस्ता अपराधहरूमा पर्न सक्ने शारीरिक, मानसिक वा आर्थिक क्षतिलाई रोक्न विशेष सतर्कता अपनाउनु सुरक्षा निकायहरूको दायित्व हुनेछ ।
- १.४. मानव अधिकार रक्षक माथि उल्लिखित क्षति पूर्याउने ब्यक्ति वा पदाधिकारी विरुद्ध कानूनी कारवाही गरी, न्याय र परिपूरणको सुनिश्चितता गर्नु सरकारको दायित्व हुनेछ ।

- १.५. कुनै किसिमको आन्दोलन वा विरोध प्रदर्शनका समयमा मानव अधिकार हननको विषयमा सूचना संकलन तथा प्रवाह गर्न खटिएका मानव अधिकार रक्षकहरूको सुरक्षा प्रबन्ध र संरक्षण गर्नु सुरक्षा निकाय तथा स्थानिय प्रशासनको दायित्व हुनेछ ।
- १.६ महिला मानव अधिकार रक्षक फरक क्षमता भएका मानव अधिकार रक्षकहरूको सुरक्षा र संरक्षणको विशेष प्रबन्ध गर्नु स्थानिय प्रशासन तथा सुरक्षा निकायको दायित्व हुनेछ ।
- १.७. संघमा गृह मन्त्रालय, प्रदेशमा आन्तरिक व्यवस्था तथा कानून मन्त्रालय र स्थानिय तहमा स्थानिय तहले आफ्नो कार्य क्षेत्र भित्रका मानव अधिकार रक्षक र उनिहरू संग सम्बन्धित संघसंस्थाहरूको पहिचान र वर्गिकरण गरी अभिलेख राख्ने र अद्यावधी गर्ने दायित्व हुनेछ ।
- १.८. मानव अधिकार रक्षक, निजको परिवारका सदस्य, निज आवद्ध संस्था माथि कुनै प्रकारको जीउ, ज्यान माथि खतरा हुने गरी वा भौतिक सम्पत्ती क्षति पुर्याउने डर, धाक, धम्की आएमा मौखिक वा लिखित सूचनाको आधारमा आएको उजुरीलाई उच्च प्राथमिकतामा राखि अनुसन्धान गरी कारवाही चालउनु स्थानिय प्रशासन तथा प्रहरी कार्यालयको कर्तव्य हुनेछ ।
- १.९. मानव अधिकार रक्षकले कुनै पनि प्रहरी कार्यालयको थुनुवा कक्षको अवलोकनका लागि लिखित माग गरेमा बिना रोकटोक थुनुवा कक्षको अवलोकन गर्ने लगायत मानव अधिकारको अवस्थाको अनुगमन गर्ने व्यवस्था मिलाउने दायित्व सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयको हुनेछ ।
- १.१०. कुनै नारा, जुलुस, विरोध सभा जस्ता कार्यक्रमहरूमा अनुगमन तथा समाचार संकलनका लागि लागि लोगो र पोशाक लगाएका मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्ने दायित्व स्थानिय प्रशासन तथा सुरक्षा निकायको हुनेछ ।
- १.११. स्वेच्छाचारी वा गैरकानुनी घुसपैठ र हस्तक्षेपविरुद्ध संरक्षण सुनिश्चित गर्ने स्थानिय प्रशासन, नेपाल प्रहरी तथा सम्बन्धित सार्वजनिक निकायको दायित्व हुनेछ ।
- १.११.१. मानव अधिकार रक्षकहरू र तिनका परिवार, आवास, कार्यस्थल, सम्पत्ति, र दुबै अफलाइन र अनलाइन, पत्राचार उपर हुनसक्ने, कुनै पनि स्वेच्छाचारी वा गैरकानुनी घुसपैठ र हस्तक्षेपविरुद्ध, संरक्षण सुनिश्चितता गर्न सबै आवश्यक उपायहरू अपनाउने दायित्व नेपाल सरकारको हुनेछ ।
- १.१२. जोखिम तथा खतराको अवस्थामा रहेका मानव अधिकार रक्षकहरूको तत्काल उद्धार गरी मानविय तथ भौतिक क्षतिबाट संरक्षण प्रदान गर्ने दायित्व संघ, प्रदेश र स्थानिय सरकारको हुनेछ ।
- १.१३. मानव अधिकार संरक्षणको कार्य गर्दा बिस्थापित भएका मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा, आवास तथा पुनर्स्थापन दायित्व संघ, प्रदेश र स्थानिय हुनेछ ।
- १.१४. लामो समय देखि मानव अधिकारको संरक्षण तथा संवर्द्धनमा क्रियाशिल मानव अधिकार रक्षकका आश्रित सन्तानको निशुल्क शिक्षा तथा स्वास्थ्य अधिकारको सुनिश्चितता तिन वटै तहका सरकारको दायित्व हुनेछ ।
- १.१५. मानव अधिकार संरक्षण र संवर्द्धनमा क्रियाशिल मानव अधिकार रक्षकले निर्वाधरूपमा आफ्नो कार्य गरुन भन्न उद्देश्यले आउन सक्ने जोखिमबाट पर्ने प्रभावको न्युनिकरणका लागि मानव अधिकार रक्षकले मानव अधिकार संरक्षण र संवर्द्धनको कार्य गर्दा हुन सक्ने मानविय तथा भौतिक क्षतिको क्षतिपूर्ति तथा परिपूरणको सुनिश्चितता गर्ने दायित्व तिन वटै तहका सरकारको हुनेछ ।

१.१६ .प्रभावकारी उपचार र पूर्ण परिपूरण सुनिश्चित गर्ने दायित्व: १. यस कानूनको परिच्छेद २ अन्तर्गतका अधिकारको उल्लङ्घन भएमा र परिच्छेद ४ अन्तर्गत राज्य तथा सार्वजनिक निकायहरूको दायित्व उल्लङ्घन भएमा प्रभावकारी उपचार र पूर्ण परिपूरण प्राप्त हुने सुनिश्चित गर्ने तिन वटै तहका सरकारको दायित्व हुनेछ, सो दायित्व पुरा गर्न सरकार तथा निकायहरूले सबै आवश्यक उपायहरू अपनाउनु पर्नेछ ।

१. १७. त्रास वा प्रतिशोधजन्य कार्यलाई अपराधिकरण गर्ने दायित्व: मानव अधिकार रक्षकका हैसियतले गरेको काम वा गतिविधिका कारण, सार्वजनिक वा निजी पक्षद्वारा, कुनै व्यक्तिउपर त्रास वा प्रतिशोधजन्य कुनै कार्य भएमा सो अपराध मानिनेछ । र, सम्बन्धित निकायद्वारा अभियोजित भई अपराधको गाम्भीर्यता अनुसार पिडकलाई दण्डित गरिनेछ ।

१. १८. मानव अधिकार रक्षकका गतिविधि र कामलाई सहजीकरण गर्ने दायित्व: १) सार्वजनिक निकायहरूले, प्रस्तुत कानूनको दफा ३ अन्तर्गतका अधिकार सुनिश्चित गर्नको लागि, सबै आवश्यक कदम चाल्ने छन् । (२) उपदफा (१) अन्तर्गत देहायबमोजिमका दायित्व पर्दछन् :

- (क) कुनै व्यक्तिको स्वतन्त्रता हरण गरी राखिएको ठाउँसम्म पहुँचको अनुमति दिने र सहजीकरण गर्ने
- (ख) मानव अधिकार रक्षकहरूलाई परिच्छेद २ अन्तर्गतका अधिकारको प्रयोग गर्न आवश्यक ठाउँ र सूचनामा पहुँच गर्न अनुमति दिने र सहजीकरण गर्ने
- (ग) नेपालको कानुनी भूभाग, अधिकार क्षेत्र र प्रभावकारी नियन्त्रण भएका भूभाग भित्र भएका मानव अधिकार वा मौलिक स्वतन्त्रताको उल्लङ्घनबारे जानकारी दिने
- (घ) मानव अधिकार वा मौलिक स्वतन्त्रताहरूको संवर्द्धन र संरक्षण गर्न मानव अधिकार रक्षकहरूलाई प्रबलीकरण गर्न, सहयोग गर्न, र क्षमता अभिवृद्धि गर्न नीति र उपायहरूको विकास र कार्यान्वयन गर्ने दायित्व र
- (ङ) मानव अधिकार रक्षकका भूमिका, कार्यहरू, गतिविधिहरूको संवर्द्धन गर्दैत्यस्ता काम कर्तव्य कानून बमोजिम र महत्वपूर्ण हुन् भनेर कानुनी मान्यता प्रदान गर्ने ।

टिप्पणी

उपरोक्त दायित्वहरू संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्रको धारा २ (२), ९ र १२ (२) तथा यातना तथा अन्यक्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरुद्धको महासन्धिको धारा ४(२) बाट प्रेरित रहेकाछन् ।

९. मानव अधिकार रक्षकलाई प्रोत्साहन

१. नेपालको संविधान तथा कानून र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धताको अनुरूप मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धनमा राष्ट्रिय, प्रादेशिक तथा स्थानिय तहमा क्रियाशिल मानव अधिकार रक्षकहरूलाई प्रोत्साहनका लागि पुरस्कार र सम्मानको व्यवस्थागर्न सकिने छ ।

परिच्छेद-५
सुरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था

१०. मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा :

(१) मानव अधिकार रक्षकको संरक्षण तथा सुरक्षाका लागि देहायबमोजिमको सुरक्षा समिति रहनेछ :

- (क) सङ्घीय मानव अधिकार रक्षक सुरक्षा समिति,
- (ख) प्रादेशिक मानव अधिकार रक्षक सुरक्षा समिति,
- (ग) स्थानीय मानव अधिकार रक्षक सुरक्षा समिति ।

११. सङ्घीय मानव अधिकार रक्षक सुरक्षा समितिको गठन देहाय बमोजिम हुनेछ :

(१) मानव अधिकार रक्षकको संरक्षण तथा सुरक्षाका लागि सङ्घीय स्तरमा देहाय बमोजिमको सङ्घीय सुरक्षा समिति रहनेछ :

- (क) गृह सचिव- संयोजक
- (ख) प्रहरी महानिरीक्षक- सदस्य
- (ग) सशस्त्र प्रहरी महानिरीक्षक-सदस्य
- (घ) अध्यक्ष, नेपाल बार एसोसिएशन- सदस्य
- (ङ) प्रतिनिधि, नेपाल पत्रकार महासंघ- सदस्य
- (च) प्रतिनिधि, गैरसरकारी संस्था महासंघ- सदस्य
- (छ) प्रतिनिधि, महिला गैरसरकारी संस्था महासंघ- सदस्य ।
- (ज) मानव अधिकारको क्षेत्रमा ख्यातिप्राप्त कम्तिमा दुई जना महिलासहित संयोजकले मनोनयन गरेका चार जना मानव अधिकार रक्षकहरू-सदस्य (विषयगत मानव अधिकार रक्षक राख्नु पर्ने सुझाव)

(२) सङ्घीय मानव अधिकार रक्षक सुरक्षा समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ :

- (क) मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा चुनौतीको विश्लेषण गरी सो को निराकरणका लागि आवश्यक प्रबन्ध गर्ने,
- (ख) मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा सम्बन्धमा गर्नुपर्ने नीतिगत तथा कानूनी प्रबन्धका विषयमा नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,
- (ग) मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा सम्बन्धमा भएका नीति तथा कानूनमा गर्नुपर्ने संशोधन तथा परिमार्जनका विषयमा नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,

- (घ) मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा सम्बन्धमा समय-समयमा सरोकारवालाहरूसँग बैठक, छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रमको आयोजना गर्ने
- (ङ) प्रदेश तथा स्थानीय स्तरको मानव अधिकार रक्षक सुरक्षा समितिसँग आवश्यक समन्वय तथा सहकार्य गर्ने ।
- (च) मानव अधिकार रक्षक, निजको परिवार वा सम्पत्तिमा पुगेको क्षतिको मूल्याङ्कन गरी, गराई राहत तथा क्षतिपूर्तिका लागि नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने, (बाध्यात्मक बनाउने)
- (छ) मानव अधिकार रक्षक निर्देशन समितिले दिएको निर्देशन बमोजिम आवश्यक कार्य गर्ने ।
- (३) सङ्घीय मानव अधिकार रक्षक सुरक्षा समिति सम्बन्धी अन्य व्यवस्था तोकिएकोमोजिम हुनेछ ।

१२. प्रादेशिक मानव अधिकार रक्षक सुरक्षा समिति

१) मानव अधिकार रक्षकको संरक्षण तथा सुरक्षाका लागि प्रादेशिक स्तरमा देहाय बमोजिमको प्रादेशिक सुरक्षा समिति रहनेछ :

- (क) सचिव, आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय-संयोजक
- (ख) प्रमुख, प्रदेश प्रहरी कार्यालय-सदस्य
- (ग) प्रतिनिधि, नेपाल बार एसोसिएशन- सदस्य
- (घ) प्रतिनिधि, नेपाल पत्रकार महासंघ- सदस्य
- (ङ) प्रतिनिधि, गैरसरकारी संस्था महासंघ- सदस्य
- (च) संयोजकले मनोनयन गरेका प्रदेश स्तरमा कार्यरत एक जना महिला सहित दुई जना मानव अधिकार रक्षकहरू- सदस्य ।

(२) प्रादेशिक मानव अधिकार रक्षक सुरक्षा समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछ :

- (क) मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा चुनौतीको विश्लेषण गरी सो को निराकरणका लागि आवश्यक प्रबन्ध गर्ने,
- (ख) मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा सम्बन्धमा गर्नुपर्ने नीतिगत तथा कानूनी प्रबन्धका विषयमा प्रदेश सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,
- (ग) मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा सम्बन्धमा भएका नीति तथा कानूनमा गर्नुपर्ने संशोधन तथा परिमार्जनका विषयमा प्रदेश सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,
- (घ) मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा सम्बन्धमा समय-समयमा सरोकारवालाहरूसँग बैठक, छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रमको आयोजना गर्ने

- (ड) आवश्यकता अनुसार केन्द्रीय तथा स्थानीय स्तरको मानव अधिकार रक्षक सुरक्षा समितिसँग समन्वय तथा सहकार्य गर्ने,
- (च) मानव अधिकार रक्षक, निजको परिवार वा सम्पत्तिमा पुगेको क्षतिको मूल्याङ्कन गरी, गराई राहत तथा क्षतिपूर्तिका लागि प्रदेश सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,
- (छ) मानव अधिकार रक्षक निर्देशन समितिले दिएको निर्देशन बमोजिम आवश्यक कार्य गर्ने ।
- (३) प्रादेशिक मानव अधिकार रक्षक सुरक्षा समिति सम्बन्धी अन्य व्यवस्था तोकिएकोमोजिम हुनेछ ।

१३. स्थानीय मानव अधिकार रक्षक सुरक्षा समिति

- (१) मानव अधिकार रक्षकको संरक्षण तथा सुरक्षाका लागि स्थानीय स्तरमा देहाय बमोजिमको स्थानीय सुरक्षा समिति रहनेछ :
 - (क) सम्बन्धित स्थानीय तहको प्रमुख कार्यकारी अधिकृत-संयोजक
 - (ख) स्थानीय प्रहरी कार्यालयको प्रमुख सदस्य
 - (ग) प्रतिनिधि, नेपाल पत्रकार महासंघ- सदस्य
 - (घ) प्रतिनिधि, गैरसरकारी संस्था महासंघ- सदस्य ।
- ड) संयोजकले मनोनयन गरेका एक जना महिला सहित स्थानीय तहमा कार्यरत दुई जना मानव अधिकार रक्षक-सदस्य ।
- (२) स्थानीय मानव अधिकार रक्षक सुरक्षा समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ :
 - (क) मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा चुनौतीको विश्लेषण गरी सो को निराकरणका लागि आवश्यक प्रबन्ध गर्ने,
 - (ख) मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा सम्बन्धमा गर्नुपर्ने नीतिगत तथा कानूनी प्रबन्धका विषयमा स्थानीय तहको कार्यपालिका समक्ष सिफारिस गर्ने,
 - (ग) मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा सम्बन्धमा भएका नीति तथा कानूनमा गर्नुपर्ने संशोधन तथा परिमार्जनका विषयमा स्थानीय कार्यपालिका समक्ष सिफारिस गर्ने,
 - (घ) मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा सम्बन्धमा समय-समयमा सरोकारवालाहरूसँग बैठक, छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रमको आयोजना गर्ने
 - (ड) केन्द्रीय तथा प्रदेश स्तरको मानव अधिकार रक्षक सुरक्षा समितिसँग आवश्यक समन्वय तथा सहकार्य गर्ने ।
 - (च) मानव अधिकार रक्षक, निजको परिवार वा सम्पत्तिमा पुगेको क्षतिको मूल्याङ्कन गरी, गराई राहत तथा क्षतिपूर्तिका लागि स्थानीय कार्यपालिका समक्ष सिफारिस गर्ने ।

- (छ) मानव अधिकार रक्षक निर्देशन समितिले दिएको निर्देशन बमोजिम आवश्यक कार्य गर्ने ।
- (३) स्थानीय मानव अधिकार रक्षक सुरक्षा समिति सम्बन्धी अन्य व्यवस्था तोकिएकमोजिम हुनेछ ।

१४. आपतकालिन उद्धार तथा तत्काल संरक्षण सम्बन्धी व्यवस्था :

- (१) मानव अधिकार रक्षकलाई निजले मानव अधिकार रक्षकको हैसियतले गरेको कार्यको परिणाम स्वरूप वा आफ्नो दायित्व पालनाको क्रममा आक्रमण, आघात, त्रास वा प्रतिशोधजन्य कार्यबाट संरक्षण गर्ने र उद्धार गर्नु पर्ने भएमा उद्धार गर्ने जिम्मेवारी सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारीको हुनेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम उद्धार कार्य गरेकोमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले त्यसको जानकारी आयोग र मानव अधिकार रक्षक निर्देशन समितिलाई दिनुपर्नेछ ।
- (३) उपदफा १ र २ अन्तर्गतको जिम्मेवारी सम्पादन गर्ने कार्यमा सहयोग र समन्वय गर्नु अन्य सम्बन्धित निकायको हुनेछ । त्यस्तो सहयोग र समन्वयका लागि अनुरोध भई आएमा सहयोग र समन्वय गर्नु सम्बन्धित निकायको दायित्व हुनेछ ।
- (३) उद्धार सम्बन्धी अन्य व्यवस्था तोकिएकमोजिम हुनेछ ।

परिच्छेद-६

मानव अधिकार रक्षक निर्देशन समन्वय समिति

१५. मानव अधिकार रक्षक निर्देशन समन्वय समिति :

- (१) मानव अधिकार रक्षकहरूको अधिकार र संरक्षणसम्बन्धी कामकारवाही तथा नीति निर्माणको कार्यमा निर्देशन दिनका लागि एक मानव अधिकार रक्षक निर्देशन समिति रहनेछ :
- (२) मानव अधिकार रक्षक निर्देशन समितिको गठन देहायबमोजिम हुनेछ :
- (क) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अध्यक्ष वा अध्यक्षले तोकेको आयोगको सदस्य-संयोजक
- (ख) सचिव, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को-सदस्य
- (ग) सचिव, गृह मन्त्रालय-सदस्य
- (घ) सचिव, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय- सदस्य
- (ङ) सचिव, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय-सदस्य
- (च) अध्यक्ष, नेपाल पत्रकार महासंघ-सदस्य
- (छ) अध्यक्ष, नेपाल चिकित्सक संघ-सदस्य

- (ज) अध्यक्ष, नेपाल बार एशोसिएशन-सदस्य
- (झ) अध्यक्ष, गैसस महासंघ
- (ञ) अध्यक्ष, महिला गैरसरकारी संस्था महासंघ-सदस्य
- (ट) मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत राष्ट्रिय स्तरका संघ, संस्थाहरु मध्ये विषयगत क्षेत्रबाट समावेशी सिद्धान्तको आधारमा आयोगले मनोनयन गरेका कम्तिमा ५ महिला सहित जम्मा १० जना-सदस्य
- (ठ) राष्ट्रिय जीवनमा महत्वपूर्ण योगदान गरेका मानव अधिकार रक्षकहरु मध्ये बाट आयोगले मनोनयन गरेका ३ जना-सदस्य
- (ड) सचिव, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग-सदस्य
- (ण) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सम्बन्धित विषय हेर्ने सहसचिव-सदस्य सचिव ।
- (३) उपदपफा २ को खण्ड (ट) र (ठ) बमोजिम मनोनित सदस्यको पदावधि मनोनयन भएको मितिले दुई वर्षको हुनेछ । निजहरुको पुनः नियुक्ति हुन सक्नेछ ।
- (४) उपदपफा २ को खण्ड (ट) र (ठ) बमोजिम मनोनित सदस्यले आफ्नो जिम्मेवारी पूरा नगरेमा निजहरुलाई आयोगले पदमुक्त गर्न सक्नेछ ।
- (५) उपदफा (४) बमोजिम पदमुक्त गर्नुपूर्व सफाइको मौका प्रदान गरिनेछ ।
- (६) समितिको बैठक कम्तिमा छ महिनामा एकपटक बस्नेछ ।
- (७) बैठक सम्बन्धी कार्यविधि समिति स्वयम्ले निर्धारण गर्नेछ ।
- (८) समितिको सचिवालय आयोगमा रहनेछ ।

१६. मानव अधिकार रक्षक निर्देशन समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार :

- (१) मानव अधिकार रक्षक निर्देशन समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछ :
- (क) मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी दीर्घकालीन नीति तर्जुमा गरी नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने,
- (ख) खण्ड (क) बमोजिमको नीति लागु गर्न नेपाल सरकारलाई आवश्यक निर्देशन दिने,
- (ग) मानव अधिकार रक्षकको अधिकार, सेवा, सुविधा र अवसरको प्रवर्द्धन गरी मानव अधिकार रक्षकले विनाभेदभाव आधारभूत स्वतन्त्रताहरुको पूर्ण उपयोग गर्नसक्ने उपर्युक्त उपाय अवलम्बन गर्ने, गराउने,
- (घ) मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनका विषयमा सरकारी तथा गैरसरकारी निकायबिच समन्वय गर्ने, गराउने,
- (ङ) नवीन प्रविधिको प्रयोगका माध्यमबाट मानव अधिकार रक्षकको वृत्तिविकास र सवलीकरणका गर्ने, गराउने,
- (च) मानव अधिकार रक्षकको सामाजिक प्रतिष्ठा अभिवृद्धि गर्न सहयोग गर्ने,

- (छ) मानव अधिकारको प्रत्येक क्षेत्रमा मानव अधिकार रक्षकको पहुँच स्थापना गर्ने, गराउने,
- (ज) मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा र सबलीकरणका सम्बन्धमा नेपाल सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा गरेका प्रविबद्धता कार्यान्वयन गर्न उपर्युक्त नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्न सहयोग गर्ने,
- (झ) मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी मौजुदा नीति तथा कानूनको सामयिक संशोधन, परिमार्जन र सुधारका लागि नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,
- (ञ) सङ्घीय, प्रादेशिक र स्थानीय मानव अधिकार रक्षक सुरक्षा समितिलाई आवश्यक निर्देशन दिने ।

१७. प्रादेशिक मानव अधिकार रक्षक निर्देशक समिति :

- (१) प्रदेश सरकारले यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियमावली बमोजिम मानव अधिकार रक्षकको अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने कार्यक्रम तयार गरी कार्यान्वयन गर्न सम्बन्धित विषय हेर्ने प्रदेश सरकारको मन्त्रीको अध्यक्षतामा प्रादेशिक मानव अधिकार रक्षक निर्देशक समिति गठन गर्न सक्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम गठित समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार यस ऐन वा अन्तर्गतको नियमावलीको

१८. स्थानीय मानव अधिकार रक्षक निर्देशन समन्वय समिति :

- (१) मानव अधिकार रक्षकहरूको हकहित संरक्षणको विषयमा समन्वय गर्नका लागि प्रत्येक स्थानीय तहमा देहायको स्थानीय निर्देशन समन्वय समिति रहनेछ :
- (क) स्थानीय तहको प्रमुख- संयोजक
- (ख) स्थानीय तहको उपप्रमुख- सदस्य
- (ग) वडा अध्यक्षहरू मध्ये बाट तीन जना -सदस्य
- (घ) स्थानीय निकायले मनोनित गरेका मानव अधिकार रक्षकहरू मध्ये बाट पचास प्रतिशत महिला सहित १० जना- सदस्य
- (ङ) स्थानीय निकायले मनोनित गरेका स्थानीय स्तरमा क्रियाशील गैरसरकारी संस्थाहरूको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने कम्तिमा दुई जना महिलासहित ३ जना - सदस्य
- (२) उपदफा (१) बमोजिम गठित समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार यस ऐन वा अन्तर्गतको नियमावलीको अधीनमा रही स्थानीय निकायले निर्धारण गरेबमोजिम हुनेछ ।
- (३) स्थानीय समन्वय समितिको कार्यसञ्चालनको कार्यविधि तोकिएबमोजिम हुनेछ ।

१९. कोष : (१) मानव अधिकार रक्षकहरूको सुरक्षा, उद्धार, उपचार, पुनःस्थापना लगायत विषयमा खर्च गर्नका लागि संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा एक कोष रहनेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कोषमा देहायबमोजिमको रकम रहनेछ :

(क) संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबाट समय-समयमा प्राप्त रकम,

(ख) अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय संघ-संस्थाबाट प्राप्त रकम,

(ग) समितिको चल-अचल सम्पत्तिबाट प्राप्त रकम,

(घ) विभिन्न व्यक्तिहरूबाट सहयोग स्वरूप प्राप्त रकम,

(ङ) जरिवाना वापत प्राप्त रकम,

(च) यस ऐन बमोजिम अन्य स्रोतबाट प्राप्त रकम ।

(३) कोषको रकम मानव अधिकार रक्षकहरूको हितमा बाहेक अन्यत्र खर्च गर्न सकिने छैन ।

(४) कोषको अन्तिम लेखा परीक्षण महालेखा परीक्षकबाट हुनेछ ।

(५) कोष सञ्चालन सम्बन्धी अन्य व्यवस्था तोकिएबमोजिम हुनेछ ।

परिच्छेद-८

कसुर र सजाय सम्बन्धी व्यवस्था

२०. कसुर गरेको मानिने :

(१) कसैले पनि मानव अधिकार रक्षकको यस ऐन बमोजिम प्राप्त अधिकारको प्रचलनमा अवरोध गर्न र दायित्वको परिपालना मा आघात पर्ने गरी देहायको कार्य वा सो को उद्योग गर्नहुँदैन ।

(क) मानव अधिकार रक्षक, मानव अधिकार रक्षकको परिवार वा अभिभावक वा संरक्षकलाई भौतिक आक्रमण,

(ख) अफ लाइन वा अन लाइन विद्युतीय माध्यम वा कुनै पनि किसिमबाट धाक धम्की वा गाली बेइज्जती,

(ग) मानव अधिकार रक्षकको व्यक्तिगत तथा संस्थागत सम्पत्तिमा कुनै प्रकारले कब्जा वा क्षति,

(घ) सामाजिक वा आर्थिक रुपमा विभेद,

(ङ) दुर्व्यवहार ।

- (२) कसैले उपदफा (१) र दफा ५ को विपरीतको कार्य गरेमा वा गराएमा यस ऐन अन्तर्गतको कसूर गरेको मानिने छ ।
- (१) कसैले देहाय बमोजिमका काम कारवाही गरे वा गराएमा यस ऐन अन्तर्गतको कसूर गरेको मानिनेछ ।
- (क) यस कानूनको परिच्छेद २ अन्तर्गत व्यवस्था गरिएका मानव अधिकार रक्षकका अधिकारहरूको उपयोग तथा प्रचलनमा बाधा, अवरोध सिर्जना गर्ने कार्य गरेमा ।
- (ख) अफ लाइन वा अन लाइन विद्युतीय माध्यम वा कुनै पनि किसिमबाट धाक धम्की वा गाली बेइज्जती, अफवाह फैलाउने
- (ग) मानव अधिकार रक्षकको सम्पत्तिमा कुनै प्रकारले कब्जा वा क्षति,
- (घ) सामाजिक वा आर्थिक रुपमा विभेद,
- (ङ) दुर्व्यवहार ।
- (ज) परिच्छेद ५ बमोजिमको दायित्व पुरा गर्न इन्कार गरेमा वा दायित्व पालना गर्न लापरवाही गरेमा ।
- (२) कसैले उपदफा (१) विपरीतको कार्य गरेमा वा गराएमा यस ऐन अन्तर्गतको कसूर गरेको मानिनेछ ।

२१. निवेदन वा उजुरी दिन सक्ने:

- (१) कुनै मानव अधिकार रक्षक वा निज कार्यरत संस्था वा निजको नजिकको नातेदार वा अभिभावक वा संरक्षकले यस ऐन बमोजिमको कसूर भएमा वा हुन सक्ने आशंका भएमा देहाय बमोजिमको कुन निकायमा उजुर गर्न सक्नेछ ।
- (क) आफू क्रियाशील रहेको वा सम्बन्धित स्थानीय प्रहरी कार्यालय,
- (ख) स्थानीय निकाय,
- (ग) आयोगको कुनै कार्यालय,
- (घ) सम्बन्धित जिल्ला अदालत ।
- (२) त्यसरी उजुरी दिँदा देहायको विवरण खुलाई तोकिएको ढाँचामा दिनु पर्नेछ:
- (क) मानव अधिकार रक्षक भएको पुष्टि हुने आधार वा प्रमाण,
- (ख) के काम गरे वापत कसूर भएको वा हुन लागेको हो, सो कुरा,
- (ग) पीडितको विवरण,
- (घ) घटना भएको वा हुन सक्ने मिति, स्थान लगायत घटनासँग सम्बन्धित विवरण र प्रमाण।
- (३) यस ऐन बमोजिमको कसूर र घटना भएको मितिले ३५ दिनभित्र उजुरी दिनुपर्नेछ ।

- (४) उपदफा (१) बमोजिम उजुरी परेकोमा सम्बन्धित स्थानीय तह वा प्रहरी कार्यालयबाट तत्काल केही नगरे मानव अधिकार रक्षकको जिउज्यानमा असर पर्न सक्ने प्रबल सम्भावना भएको जानकारी हुन आएमा सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारीले सक्दो छिटो त्यस्तो मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षार्थ सुरक्षाकर्मी परिचालन गर्नु पर्नेछ ।
- (६) उपदफा (५) बमोजिमको कार्य गर्न रकम आवश्यक भएमा त्यस्तो रकम कोषबाट तोकिए बमोजिम खर्च गरिनेछ ।
- (७) उजुरीका सम्बन्धमा स्थानीय तह वा प्रहरी कार्यालयबाट प्रचलित कानून बमोजिम मिलापत्र हुन सक्नेछ । **मिलापत्र हुन नसकेको खण्डमा मुद्दाको पूर्पक्षको लागि सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा पठाउने ।**
- (८) आयोगमा उजुरीका हकमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ बमोजिम हुनेछ ।
- (९) जिल्ला अदालतमा निवेदन दिएकोमा प्रारम्भिक सुनुवाई गर्दा उजुरीकर्ता वा पीडितको जिउ-ज्यानमा कुनै खतरा भई तत्कालै केही गर्न आवश्यक देखिए पीडकलाई बुझी वा नबुझी कुनै व्यक्ति, निकाय वा पदाधिकारीका नाममा जिल्ला अदालतले अन्तरिम/अन्तरकालीन आदेश जारी गर्न सक्नेछ ।
- (१०) उजुरीमा जाँचबुझ वा कारवाही गर्दा मानव अधिकार रक्षकको अधिकार हनन भएको देखिएमा जिल्ला अदालतले आरोपितलाई सम्झाई, कानूनी व्यवस्थाहरु बुझाई सचेत गराउन वा यस ऐन बमोजिमको सजाय गरी क्षतिपूर्ति भराइ दिन सक्नेछ ।
- (११) यस ऐन बमोजिम कसूरदारलाई जरिवाना गर्दा जिल्ला अदालतले जरिवाना रकमको पच्चीस प्रतिशत रकमसम्म दफा १७ बमोजिमको कोषमा जम्मा हुने आदेशगरी दिन सक्नेछ ।
- (१२) यस ऐन बमोजिमको मुद्दाको कारवाही र किनारा गर्दा सङ्क्षिप्त कार्यविधि ऐन, २०२८ बमोजिमको कार्यविधि अवलम्बन गरिनेछ ।
- (१३) यस ऐन बमोजिमको कसूरका सम्बन्धमा उजुरी गर्दा कुनै दस्तुर लाग्ने छैन ।

२२. सजाय:

- (१) यस ऐन बमोजिमको कसूरमा पच्चीस हजार रुपैया देखि ३ लाख रुपैयाँ सम्म जरिवाना वा ६ महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ ।
- (२) यस ऐन बमोजिमको कसूरको मतियार तथा उद्योग गन व्यक्तिलाई मूल कसूरदारलाई हुनेसजायको आधा सजाय हुनेछ ।
- (३) यस ऐन बमोजिमको कसूरदार सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्ति भएमा यस ऐनले हुने सजायमा ५० प्रतिशत थप सजाय हुनेछ ।
- (४) कसूरबाट पीडितलाई आर्थिक क्षति पुगेको भए विगो बमोजिम क्षतिपूर्ति भराई पचास हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना हुनेछ ।

- (५) यस ऐन बमोजिमको दफा ५ को व्यवस्थाको प्रतिकूल कार्य गर्ने मानव अधिकार रक्षकलाई कसूरको मात्रा अनुसार पाँच हजार रुपैयाँदेखि पच्चीस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्नुपर्ने छ ।
- (६) यस ऐन बमोजिम कसुर मानिन कार्यका लागि अन्य प्रचलित कानून बमोजिम सजाय हुने रहेछ भने त्यस्तो कानून बमोजिम मुद्दा चलाउन यस ऐनको व्यवस्थाले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।

परिच्छेद ९

विविध

२३. **नियमावली बनाउने** : यस ऐनको उद्देश्य प्राप्तिको लागि नेपाल सरकारले आवश्यक नियम बनाउन सक्नेछ ।
२४. **प्रचलित कानून बमोजिम हुने** : यस ऐनम लेखिए जति कुरामा यसै ऐन बमोजिम र अन्य कुराका हकमा प्रचलित कानून बमोजिम हुनेछ ।

अनुसूची-१

दफा ३ को उपदफा (२) सँग सम्बन्धित
पहिचान, अभिलेख र वर्गीकरणको आधार

१. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार
२. महिला अधिकार
३. बाल अधिकार
४. जातीय भेदभाव विरुद्धको अधिकार
५. यातना विरुद्धको अधिकार
६. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार
७. आप्रवासी कामदारहरूको अधिकार

८. बेपत्ता विरुद्धको अधिकार

९. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार ।

Draft